

Szondi Lipót az alkotó ember „kényszersors” helyzetben

Gádorné Donáth Blanka¹

Megjelent: Gyöngyösiné Kiss Enikő (1999): Szondi Lipót. Magyar Pantheon sorozat. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó.

Szondi Lipót szakmai munkásságáról, valamint életrajzi adatairól az utóbbi 10-15 évben már képet kaphat az olvasó. Magam ehhez a monumentális képhez néhány olyan ecsetvonással szeretnék hozzájárulni, amelyek egy sajátos, egyszeri és egyedi élethelyzetben mutatják be Szondit, az embert és az alkotót.

A sajátos helyzet -- éppen nem a sorsanalitikus értelemben vett kényszer-sors, hanem külső -- röviden a következő. Időpont: 1944 július elejétől az év december elejéig. A helyszín Bergen-Belsen, egy kivételezett koncentrációs tábor (Sonderlager), amelyben csak az említett időszak után vált élet-halál kérdésévé az ott tartózkodás. Emiatt volt lehetséges, a körülmények sanyarú volta ellenére, az a fajta kollektív és egyéni szellemi élet, amely az alábbiakban elmondottaknak is keretétül szolgál.

Szondi egy 1946-os keltezésű magánlevélben² így írja le azt a helyzetet, amelyről mint résztvevő, tanú írni szándékozom: „A koncentrációs táborban az élet számomra sok pszichológiai tanulsággal járt. Kora reggeltől a sötétség beálltáig „lelkészkedtem”, két priccs között egy harminc centiméteres sáv volt a rendelőm, jobbra-balra és felettünk emberek feküdtek a szalmazsákon, de ez egyáltalán nem zavarta látogatóimat abban, hogy nálam lelki megnyugvást keressenek. Különös élmény volt ez számomra. A táborban öt hónapon át nyolctíz ember számára bevezetést tartottam a sorsanalízisbe, és ketten most tovább folytatják sorsanalitikus kiképzésüket.” S még a folytatása: „Ugyancsak ott az elitekből kialakítottam egy humanista kört, ezek az előadások, melyeket éhezve és fázva, koromsötétben, zárt ajtók mögött tartottunk, mialatt kint néhány méternyire tőlünk SS katonák fel-alá járkáltak - olyan élmények számomra, melyeknek hatása - úgy vélem, eljövendő munkáimban meg fog érződni.”

Magam másutt írom le részletesen a bergen-belseni tábor-életet, amelyről Szondi Lili naplójegyzetéből is képet kaphatunk. Itt most nem magáról a táborról szólok, amelyik önmagában is érdemes a megörökítésre és elemzésre, hanem kiemelten Szondi Lipót az alkotó ember és a tanító személyiségéről, a tanítvány szemszögéből. Ami ebből tanulság volt nekem, ott és akkor, alig túl a húsz éven, az lehet a későbbi tanítványoknak, kollégáknak is. A sorsanalízis tételei, de még inkább szemlélete - kiemelt hangsúly legfontosabb választásainkon, az „irányítható fatalizmus”, azaz a részleges determináció szerepe az életünkben hasonló más mélylélektani, személyiségelméleti megközelítésekhez, nemcsak ismereteket közöl, hanem bizonyos fajta életszemléletet is. S mint ilyen nem közömbös az alakuló ember világszemléletének kifformálódására nézve.

Néhány szó a kapcsolatba kerülésünk előzményéről és ami ennél fontosabb, a helyzet specifikumáról. Köztudott, hogy Szondi sorsanalitikus munkásságának első virágkora 1937-1944-ig Budapesten volt, lelkes tanítványokkal, munkatársakkal körülvéve. Ezt szakította meg

¹ A szerző az MTA Pszichológiai Intézetének nyugalmazott tudományos munkatársa.

² A levél jelen kötetünkben teljes terjedelemben olvasható.

a hitleri Németország szó szerinti betörése Magyarországra. Magam akkor még diák voltam, középiskolás, majd pszichológusnak készülő egyetemi hallgató. Mint ilyen már elkezdtem a sorsanalízis tanulását Szondi akkori munkatársánál, Noszlopi Lászlónál, de Szondit személyesen nem ismertem. Vele -- útközben Bergen-Belsen felé ami csak később derült ki hogy oda -- egy mosonmagyaróvári megállási szünetben ismerkedtem meg. Kicsit félve kerestem meg, a vonat másik végén, felfedve közvetett tanítványi mivoltomat. Barátságosan fogadott. A folytatás már B.B.-ben volt. Idetartozik, hogy ez a mi mintegy ezerhatszáz fős csoportunk nem véletlen szórással került ebbe a helyzetbe, hanem ki ezért, ki azért, ki így, ki úgy, de önként. A Kasztner Rezső erdélyi ügyvéd által létresegített mentőakció résztvevői³ igen különböző társadalmi háttérrel rendelkeztek. A „gazdagok”, akik a pénzt adták, a „szegények”, főleg cionista fiatalok, akik a jogcímet, a vallásosok s a viszonylag sok élvonalbeli értelmiségi, a mentendő szellemi tőke, ahová és amiért Szondi és családja bekerült a csoportba. Ezeknek a rétegeknek egymástól eléggé eltérő volt a táborbeli magatartása, a napi elfoglaltságuk (a Sonderlagerben nem volt kötelező külső munka), eltérő volt a normarendszerük, a többi kisebb vagy tágabb közösségekhez való viszonyulásuk. Amikor Szondi arról ír, hogy a táborélet pszichológiai tanulságokkal járt a számára (l. előbb), részben erre is gondolt.

E sajátos körülmények között folyt tehát a Szondi levelében említett több hónapos „Szondi szeminárium”, a priccseken. Rajtam kívül még egy valaki foglalkozott előzően pszichológiával, egy éppen végzős intelligens fiatal rabbi, Kerényi Béla -- minket el is neveztek röviden „Szondi két apródjának” --, a többiek is human értelmiségiek voltak, tanár, orvos, újságíró.

Szondi tehát tanított, „rendelt”, vezette a humanista kört, -- egy tevékenységéről nem ír az idézett levélben. Pedig éppen ezt szeretném itt kiemelni és körüljárni, és ez *az alkotó ember* alakja és munkamódszere. Ez volt magatartásában – tartásában! -- az egyik, talán a legelgondolkodtatóbb és példászerűbb mozzanat. Az, hogy világitás, papír és egyéb eszközök nélkül, éjszakánként – fejben – folyamatosan dolgozott. Gondolatban írta, szerkesztette, újraírta a könyveit. Ez a tevékenysége mutatta meg nekem legjobban Szondi személyiségének az autonómiáját, a körülményektől függetlenedni tudás imponáló készségét mind a jelenben, mid a jövőre vonatkozóan. Nem lehetett tudni, mi lesz velünk, de ő írta gondolatban a könyveit, ahogy a madár beejti tojását a kilyukasztott fészekbe is... de ő nem hiába.—Tudjuk, hogy ennek a jelentős képességnek a határa a személyiség és a körülmények eredője. Teljes kimerültség állapotában, kínoztatás, fizikai gyötrés stb. nem tette volna lehetővé sem ezt, sem a táboréletünk egyéb számos tevékenységét. De azért egy Sonderlager viszonyai, a kb. 80-100 fő állandó jelenléte, az éhezés, a bizonytalan kimenetelű odazártság mégiscsak sok embert teljes apátiába süllyesztett. Ő úgy dolgozott ott, ahogy a még elviselhető börtönkörülmények között dolgoztak például egyes 56-os szellemi emberek.

Még egy vonás az alkotói munkájához. Benedek István azt írja róla a Káin könyv tájékoztató előszavában, hogy „mindig a megszállottság állapotában alkotott”. Pedig ő jól ismerte és hosszan. Annál érdekesebbnek látom, hogy a már leírt korlátozott körülmények között is ilyen folyamatosan képes volt a – nála szükséges – „megszállottság állapotát” magában fenntartani. Egy Thomas Mann típusú alkotó, aki saját elmondása szerint minden körülmények között elkészült a napi négy órás munkaidejében „kötelező” penzummal, a két oldal szöveggel, látszólag függetlenebb a maga katonán fegyelmezettségében, mint egy paroxizmális és megszállottságot kívánó alkotói alkat... De ő is elvégezte a maga penzumát, Szondi.

³ Többek között lsd. Andreas Biss: *Wir hielten die Vernichtung an. Kampf gegen die „Endlösung” 1944. März* Svájc, 1985 („Der Musterzug”).

Egy hasonlat. Ahogy a „megváltozott tudatállapotok” nem arról tájékoztatnak minket, ahol a napi vagy a szigorúan logikus életünk folyik, hanem más területeket világítanak meg, úgy egy átfogó, jelentős életpályának is vannak a teljes ívtől elütő rövid szakaszai, pontjai. Ilyennek tekinthetjük a (közös) lágeréletünk néhány hónapját. Mit lehetett ekkor megtudni Szondi Lipótról? A legtöbbet: azt, hogy ugyanaz maradt, aki volt.

Nappal is volt egy tevékenysége – mint tanító és diagnosztika – az eddig elmondottak kiegészítőjeként. Ez a peripatetikus jellegű lazább, beszélgetős, de olykor nagyon is a lényegre érintő tanítás volt. Ma is előttem van, ahogy pipázva, lassú komótos léptekkel sétált, azaz járkált a tábor területén, ahová gyakran elkísérhettem. Ő szólt időnként, hogy most megbeszélhetjük ezt vagy amazt a kérdést. A táborban volt egy vagy két doboz Szondi teszt, s mivel e révén felvételeket készíthettünk néhány társunkról, ezek eredményét szemináriumi órán vagy külön-külön módunk volt megbeszélni.

Ránézett egy profilra, egy profilsorozatra. Ha mondott rá valamit, lehetett várni, sejteni, tudni, hogy az *trouvaille*, telitalálat lesz. (Ilyen volt sok évvel később, amikor név és minden megjelölés nélkül kézhez kapta Eichmann profilját!) Azokon a sétákon nem egyszer volt ilyen élményem. Már beszámoltam arról a tizes sorozatról⁴, amelyre ránézett és első reakciója ez volt: „Csupa zene.” A tizes felvétel egy mélyen humán fiatal férfi sorozata volt, aki kitűnő intellektusa ellenére alkata és hajlama szerint zonoraművész lett volna, -- egy kedvezőbb társadalmi konstellációban. Pályaválasztását végül praktikus szempontok döntötték el. Még egy akkori példa, egy fiatal nő tizes sorozatával kapcsolatosan. Első megjegyzése: „Ennek a nőnek egész életében úgy kell dolgoznia mint egy férfinak.” A fejlett Ego és a mazochizmusra hajló alkat feszültségére utalt, találóan és preventíven. Kiemelve, hogy a v.sz. önállórendelődése csak következetes szellemi munkavégzéssel egybekötve hozhat létre harmonikus életvitelt.

Mi táborbeli tanítványai tehát éppen úgy megtapasztaltuk Szondi zseniális gyorsdiagnosztikai képességét, mint korábbi és későbbi munkatársai hétköznapi civil körülmények között. Rövid tömör kezdeti megállapításai igen összetettek voltak időnként. Építve saját tesztjének egyik fő erejére, a feno- illetve genotipikus jelenségek szétválasztási lehetőségére (mi van a felszínen, de/és mi húzódik meg mögötte, alatta, mint rugó, mint motívum, mint látens mozgató erő), a diagnózis lényegét rendszerint a terápiái vagy pedagógiai ráhatás lehetőségére mutatva adta meg.

Ellensúlyként említem, hogy a kontrollt viszont nagyon fontosnak tartotta, -- gyakran óvott minket is a Blind-diagnóztól („vak” diagnózis, lásd az értelmező nem ismeri a klienst – a probandust --, semmit sem tud róla, a körülményeiről, s a választ váró kérdésfeltevést sem ismeri. Ilyen eset, amikor pl. az osztályos orvos pszichiáter leckeként feladja a pszichológusnak egy ismeretlen pszichotikus beteg profilját.) A „vak” diagnózisra vonatkozóan még van hozzátennivalóm, ami nagyon is kapcsolatos Szondi tanaival és tanítási munkamódszerével.

Szemináriumi órát tartottunk. 1944 őszén, ugyanott, ültünk két egymással szemben lévő priccsen és dolgoztunk. „Házi feladat” is volt, amit előzőleg a saját priccsünkön kellett megcsinálni. Egy-egy tizes sorozat értelmezése. Történetesen nekem kellett „felelnem”. Izgultam. A kimondásra váró eredmény ez lett volna: *Psychosis epileptica*... Aki kollega olvassa ezeket a sorokat, gondolom, bele tudja élni magát, micsoda helyzet volt ez! Egy huszonéves bölcsészhallgató, pszichiátriai, klinikai gyakorlati tapasztalatok, előzmények nélkül, kevés adatból, a páciens nem ismerve, nem látva, ott a priccsen mondjon ki egy ilyen diagnózist, pusztán az addig tanultak alapján... Kimondtam, mert tanulás közben voltunk,

⁴ In: Gádorné Donáth Blanka: *Probandusok, kliensek, páciensek „Aha-élményei” saját Szondi tesztjük értelmezésekor.* – Előadás a MPT Nagygyűlésén (XIII. Országos Pszichológiai Nagygyűlés, Pécs, 1998. április.)

vezetővel (mintegy a guruval) és mert felelősségbeli tétje men volt a dolognak. Szondi nagyon meg volt elégedve, a diagnózis stimmel, meg is dícsért. Nekem borsózdott a hátam, ott s ha bármikor azóta eszembe jut ez az epizód, ma is. S talán innen ered, hogy amikor később a teszt használatára tanítottam hallgatókat, mindig nyomatékosan hangsúlyoztam, elsősorban Szondi intésére hivatkozva, de magamban a fentiekre is gondolva, hogy lehetőleg ne vállalkozunk Blinddiagnózis kimondására. Annak ellenére, hogy megvan a lehetősége a tesztben, s gyakran fedezete is az értelmezőben, mégse. Ennek az óvatosságnak egyébként több oka is van. Pl. az egyes pszichózisok gyógyszerelt, szedált állapotban, rohammal járó kórképek roham előtt vagy roham után nem nyújtanak elég karakterisztikus képet (profil sem), ezért ezzel nem szabad megelégedni. – De egy-egy ember vagy annak éppen akkori döntően fontos állapota lényegi megragadásában vállalkozhatunk gyorsdiagnózisra. Ha szembenülünk a pácienssel vagy páciens jelölttel, még inkább. Az ilyen ráhibázások, találatok – egészséges, sine morbo esetekben – megindítják és megkönnyítik a foglalkozás vagy terápia menetét.

Akkor sok évvel később már Zürichben találkoztunk az intézetben, körülvezetve, mutogatva, magyarázva, akkor is mindig adott fel valami „leckét” is. (Azután hozzájuk átmenve ebédre, Lilinek, a feleségének mondta, felém is nyugtázva, hogy jól feleltem...) Ilyen volt a természete, lásd a tanító és követelmény állító apa figuráját (ősképét). Alig túl az ötvenen ő nekem apafigura volt, nagyjából egyidős az apámmal, akihez nagyon kötődtem s akiről a táborban és még sokáig utána azt sem tudtam, él-e. Ezek a szálak mind benne voltak a mi ottani, sajátos helyzetű munkánkban, tanulásunkban s teljesen más súlyt és hangsúlyt adtak annak a viszonylag rövid időszaknak, mint amennyit kimondva az öt hónap kifejez.

Szívesen kitérnék arra, hogy Szondi integrációs törekvései a mélylélektan terén mit jelentettek később (lásd az intézet „Szondi Stiftung Institut” alcímét: „Lehr- und Forschungsinstitut für Schicksalpsychologie und Allgemeine Tiefenpsychologie”, -- kiképző intézet a sorsanalízis és általánosan a mélylélektan számára!). Hiszen nagyon lényeges, hogy a több éves kiképzés magában foglal egy freudi analitikus szakaszt is, egy jungiánust a sorsanalitikus mellett, de ezek későbbi fejlemények. Ugyanígy néhány hangsúlyos terület, mint például az Én-pszichológia növekvő szerepe Szondi tanításában, úgy érzem, túlnő a megjelölt témám keretein. Elhagyom ezeket most, mert 1944-ben a táborban erről még nemigen esett szó. Ehhez kellett a körülmények adta nagyobb perspektíva, Svájc, a kapcsolatok, az újra rendszeres kiterjedt munka, az intézet kutatási és továbbképzési lehetőségei.

Van viszont egy kevésbé központi téma, egy kevésbé megragadható, amelyik Szondi előélete, családi háttere, személyisége és értékrendje alapján nagyon is élénk tápot kapott a sajátos tábor-viszonyok között. Ez a találkozás, sőt beleütközés a jó és rossz, az igaz és a gonosz etikai, metafizikai, filozófiai problémáiba, ami nekünk ott és akkor egyben a hétköznapunkat jelentette. S ezzel szemben nemcsak állást kellett foglalni, hanem védekezni is. A kérdés, hogy kiben mit mozgósított a veszélyeztetettség tudata és a kollektív táborélet, nagyon hozzátartozik ottani reakcióink megértéséhez. Eddig a mégis-mindennek-ellenére fennmaradt, sőt újólág létrejött intellektuális tevékenységekről esett szó. De a szellemi életnek volt egy filozófiai, metafizikai, akár mondhatom, religiózus vonulata is. A lélek is védekezni „akart” a testi és szellemi tönkremenéssel szemben. Ahogy az egész Ó- és Újtestamentum tele van a veszélyben a transzcendenshez való odafordulás példáival, érezhető volt ez a táborban is. S itt most nemcsak és nem is elsősorban a vallásos zsidó rétegre gondolok, hanem a kreatív értelmiségiek áttételesen jelentkező megnyilvánulásaira. Szondi nemcsak a sorsanalízist tanította, hanem – ahogy erről már volt szó – elindított egy humanista kört. Ebben kisebb hangsúly esett az ismeretátadásra, mintsem a magunk erősítésére, a bizalmat, reményt

feltételező jövőre. Idetartozik Zsolt Béla rendszeres „sajtóbeszámolója”. Ezt úgy kell érteni, hogy sorstársunk, a neves újságíró szerét ejtette, hogy az ebédet hozó német katonákkal szót ejtsen. Ezek a kondérok csak a tábor kapujáig szállították s ott átadták a mi szolgálattévő csoporttársainknak. Nem tudom, nem ellenőriztem, mennyit kérdezhetett, mennyit tudhatott meg tőlük s mennyire vpoltak megbízhatóak az információik. De azt tudom, el nem felejttem, hogy mennyire fel tudta rázni még a letargiából is a hallgatóságát. Az ő politikai beszámolóí, a háború „most már igazán közeli végének” a felcsillantása lelki elsősegély gyanánt hatottak. Nem vallásos festők, grafikusok az őszi nagyünnepekre lélekmegszólító zsinagógát varázsoltak az egyik barakkból. Nem tekintem véletlennek, hogy az amúgy nem vallásos Viktor Frankl is egy koncentrációs táborban, annak szűk keretein túlemelkedve alakította ki később számos kötetben közzétett logoterápiáját.⁵ Amely többek közt ilyen megfogalmazásokban jelentkezik: „az sem elég, ha például egy kapcsolatban két ember egymásra figyel: még valami mindkettőjük személyén túlra is oda kell figyelni a teljesség eléréséhez. Az erkölcs, a szerelem, a művészet akkor hiteles – vallja Frankl --, ha a mély transzcendenciában gyökerezik.”

A zsidó vallással mélyen átszőtt családi háttérrel induló Szondi Lipót, aki felnőtt korára eltávolodott a vallási rítusoktól, a hitélmény pszichológiai nyomkövetésével is kevésbé foglalkozott a háború előtt, mint a háború, vagyis az átéltek után. Egy 1954-es előadásában mint alapvetően fontos pszichikai jelenséget elemzi a hitfunkciót.⁶

Míg a táborban a humanista eszmék domináltak értékrendszerében, az utólagos visszaemlékezésekben tehát ott van, manifeszten vagy látensen a transzcendens beszűrődése mint mélyen emberi szükséglet és ideál egyben. Szeretném ráirányítani a figyelmet, ebben a témakörben, egyetlen szóra, kifejezésre. Ez a már idézett 1946-os Balázs Péterhez írt levélben a következő: (L. előbb is.) „kora reggeltől a sötétség beálltáig „lelkészkedtem” stb. Idézőjelbe teszi a kifejezést, lelkészkedtem, de ezt használja. Miért nem azt írja – nyilván spontán, ösztönösen, ahogy egy privát levelet ír az ember --, hogy „rendeltem”? Ott a priccsen. Ezt éppen úgy idézőjelbe tehetné volna, de teljes joggal ugyanúgy használhatta volna. Sőt. Mint orvos, mint pszichiáter nyilván nem ugyanazokkal a feltételekkel és módszerekkel segít a hozzáfordulók problémáinak a megoldásában, mint egy pap. Mégis kifejezi – úgy vélem – ez az elejtett szó, hogy Szondi nagyon is tudta, mennyivel többet és némileg mást nyújtott ő akkor és ott az őt megkeresőknek, mint egy szakrendelés...

Még egy kérdés. „Lelkészkedtem”, -- miért nem azt írta, például, hogy „és fogadom a hozzám fordulókat, mint egy hajdani bölcs rebbe? (Nem úgy írtam, „mint rabbi”, mert tapasztalataim szerint a huszadik századi rabbik, miért miért nem, tanítóként működnek s nem hitbéli és lelki erősítést igyekeznek nyújtani.) Nem, nem érzem véletlennek, hogy Szondi ebben a kérdésben így fejezte ki magát.

Az e-faktorhoz és az epileptoid körhöz való személyes kapcsolata Szondinak annyira közismert (Szondi, 1987), hogy itt csak megemlítem, mint kihagyhatatlan hivatkozást a többek közt, vallási érdekeltségét jelző vonását. Rámutatni – a témakörnél maradva – néhány egyéb összefüggésre szeretnék. Az S vektorban a humanizmusnak két fajtáját állítja szembe egymással. A h0 s(-) vektorállás egyéb jelzők mellett (önalárendelődő, nőies) a katolikus színezetű humanizmust jelzi, míg az S: h(-) s0 kép a harcos humanizmusra utal mint attitűdre; ezt a maszkulinebb profilt egyben protestáns humanizmusnak is nevezi. A katolikus Mária-tisztelet szemben a protestáns Krisztus-központúsággal szintén erre a hasonlatra rímel.

⁵ In: Gádorné Donáth Blanka: *Frankl és más pszichoterápiás irányzatok összevetése*. A Magyar Pszichiátriai Társaság füzetei – Előadás a MPT Pszichoterápiás Szekciója Komplex-Pszichoterápiás munkacsoportja keretében, 1984.

⁶ Karl Bürki-Meyer: *Glaube als Schicksal*. I.m. Szondiana, 1989. 2. szám.

Idevágó érdekes adatnak találom, hogy Szondi tanaira szinte elsőként figyeltek fel a louvain-i katolikus egyetemen, ahol a sorsanalízist oktatják is és Szondi tőlük kapta első díszdoktorátusát 1970-ben. A lányuk, Vera, mint tudjuk, később katolizált.

Míndez éppen sorsanalitikus szempontból nem közömbös, nem érdektelen véleményem szerint. Ez is a génrokonsághoz tartozik, az ízlés, vonzódások, preferenciák nemcsak egy-egy emberhez, pályához, hanem helyhez, tárgyhoz, épülethez, stílushoz, szellemi irányzatokhoz. Gondoljunk Szondi lendületes költői megnevezéseire, az olyanokra mint a „láncravert ősök várócsarnoka” és hasonlók (a kifejezések modernizálására való törekvés már hosszabb ideje elindult, egészen az ösztön szó kiküszöböléséig.⁷ Mintha ebben is lenne valami barokkos, mint egy nagyméretű székesegyház a maga barokk oltáraival.

Egyszer már hivatkoztam ebben a kis írásban Thomas mannra. Ismét ő jut eszembe, pontosabban egy név a Varázshegyből: Mynheer Peeperkorn, a nagyformátumú ember. Mennyire elmondható ez a jelző Szondiról, ezt átéltük mind, akik személyesen ismerhettük őt akár Budapesten, akár Zürichben, akár – s megint mondom, ez önmagában nagy szó – Bergen-Belsenben. Rá magára is illik, amit a terápia, nevelés, önnevelés által megcélzott és megvalósult ideál-képről festett (l. Az emberré válás útja⁸ befejező mondatát): „A homo liberator és humanisator. Vagyis az az ember, aki a szellemben való hit által a kollektív emberszeretet útját választja, és ezzel megszabadítja magát az önszeretet elmagányosodásától.”

⁷ Friedjung Jüttner: (többször és) *Umformulierung des Triebsystems* I.m. Szondiana, 1990. 2. szám.

⁸ Szondi Lipót: *Az emberré válás útja*. I.m. Thalassa, 1996.2. 60. p.